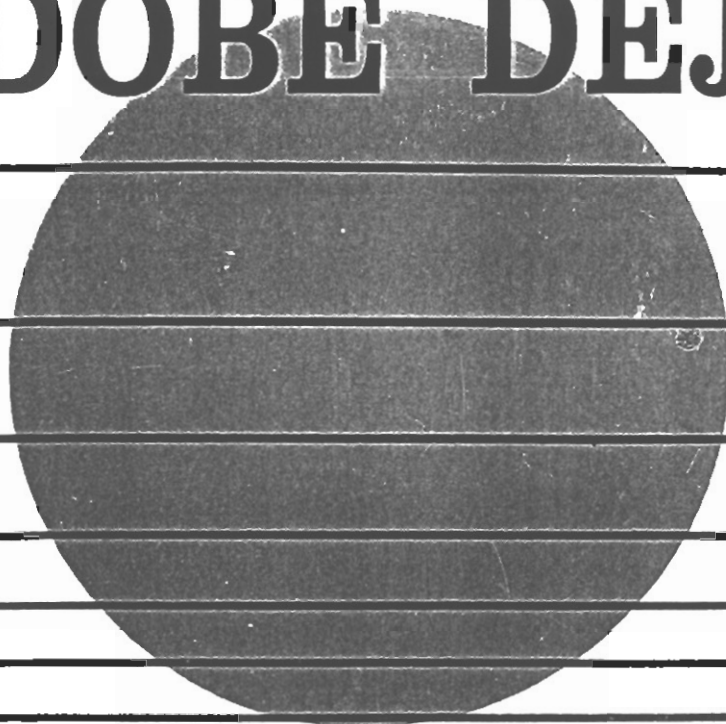

SOUDOBÉ DĚJINY

4 - 5/94

Diskuse

Poločas Pražského jara 1968

Emanuel Mandler

Není zcela náhodné, že v názvu Měchýřova článku o osmašedesátém roce i v replikách, které otiskly *Soudobé dějiny*, je obsažen pojem *legenda*.¹ Převažující proud podání a vyprávění o událostech roku 1968 má idealizující charakter, což je zjevně způsobeno tím, že autory těchto pojednání jsou většinou účastníci a činitelé – často významní – tehdejšího reformního hnutí v komunistické straně („osmašedesátníci“). Značná část ostatních překonává při pohledu na události let 1968-69 jakousi nejistotu. Dá se to pochopit.

Orientace, která dnes převládá ve společnosti, „znamená radikální odklon či diskontinuitu s vývojem v letech 1948 až 1989... Mezníky, které dříve vypadaly jako zásadní, se dnes jeví jako jedna událost v uzavřené epoše, s níž jsme se vědomě a z vlastního rozhodnutí rozešli.“ Ještě předtím se však mnozí významní účastníci Pražského jara vrátili „do veřejného života a zastávali tam názory a postoje, které byly více či méně zakotveny v prožívání minulosti. Události roku 1968 se tak staly součástí politického boje, v němž se posléze prosadila orientace založená na jiných hodnotách.“²

Jednostranné názory a postoje zakotvené v minulosti mají za daného stavu věcí jako společného jmenovatele zmíněnou *legendarizující tendenci*, a ta, jakkoli pochopitelná, stojí v cestě *historickému* (odbornému, vědeckému) pojetí tehdejších událostí.

Vědom si této okolnosti, pokusil se Jan Měchýř v prvním čísle *Soudobých dějin* „krajními a vyhocenými formulacemi“ vyvolat diskusi. V článku *Na okraj legendy roku 1968* napadl idealizaci činů a chování tehdejší („retardované“) československé populace, zejména její politické reprezentace (nesouhlas s přehnanou chválou Akčního programu KSČ, kritika bezzubého chování reformistů po srpnové invazi atd.), a má za to, že se mu přinejmenším jeho záměr vyvolat diskusi vydařil.

Diskuse začala hned v následujícím čísle a pokračuje již i na stránkách *Střední Evropy*.³ Z hlediska *soudobých dějin jako oboru* zasluhuje nepochybně zvláštní pozor-

1 Jde o články: Jan MĚCHÝŘ, Na okraj legendy roku 1968, *Soudobé dějiny (SD)* I/1, 1993, s. 11-23; J. BELDA, A. BENČÍK, V. KURAL, Místo tzv. legendy legendy?, *SD* I/2-3, 1994, s. 338-349; Lubomír BROKL, Čím byl a zůstal osmašedesátý?, tamtéž, s. 350-356; Jiří VANČURA, K legendě 1968, tamtéž, s. 357-358; Jan MĚCHÝŘ, O něčem jiném (?), tamtéž, s. 359-364.

2 Milan Drápala v Besedě k živým otázkám Pražského jara, *Listy* 1993/4, s. 26. – K tomu je třeba dodat, že M. Drápala zůstal se svým *historickým* odstupem k událostem roku 1968 na citované besedě osamocen.

3 O diskusních materiálech v *Soudobých dějinách* viz pozn. č. 1, ve *Střední Evropě* je otištěn článek Pavla NAUMANA, Několik poznámek k okrajům legendy roku 1968, *Střední Evropa* 40/1994, s. 125 nn. Za zmínku stojí článek L. BROKLA *Čím byl a čím zůstal osmašedesátý*, který se důrazně a emotivně zastává idealizace událostí roku 1968. Používá k tomu nekonvenční metody: *současný* výzkum veřejné-

nost text Josefa Beldy, Antonína Benčíka a Václava Kurala, který zásadním způsobem obhájí dnes převažující koncepci výkladu událostí let 1968-69. Jestliže autoři vztáhli Měchýřovu kritiku také a právě na *pojetí Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967-1970*⁴ (jejímiž členy byli všichni tři), pravděpodobně se nemýlili. Toto pojetí bylo a je založeno na představě, že hektické, vzrušené a rozporuplné události na jaře roku 1968 byly prostě zápasem demokratického proudu v KSČ, podporovaného veřejností, „o prosazení a realizaci demokratického socialismu“.

Čtenáři, který má o tyto věci hlubší zájem, lze pro posouzení, jak a čím se tato představa projevuje ve výkladu událostí roku 1968, doporučit hned dvě publikace autorů z okruhu *Komise pro analýzu událostí let 1967-70*. První práci, *Osm měsíců Pražského jara* (sepsali ji V. Mencl, A. Benčík, J. Domaňský, J. Hájek a V. Kural⁵ ještě před listopadem 1989) charakterizuje nejen tehdy ještě svěží pamětnické podání, ale také bezelstný nedostatek odstupu od nadneseně líčených událostí s místy až zbožněnými představiteli Pražského jara.⁶

Syntetizující práce *Československo roku 1968*,⁷ dvoudílný výklad událostí od ledna 1968 do přijetí proslulého *Poučení z krizového vývoje* (...) v prosinci 1970, je již výsledkem práce zmíněné *Komise*. V dobrém i špatném je také věcnou prezentací reformistického výkladu událostí Pražského jara 1968. Její předností je vytvoření celkového obrysu historického dění v tomto období, a to zejména podle jednání hlavního rozhodovacího centra, vrcholných orgánů KSČ. Tento obrys je podán na základě mnohdy dosud neznámé faktografie (neuvádím-li jinak, odvolává se na *Československo roku 1968* také tento můj text). S podstatně menší dávkou spontánnosti než v *Osmi měsících Pražského jara* je však i zde základem a východiskem výkladu prioritní potřeba *obhájit* politiku a stanoviska Dubčekova reformního proudu. Snazší to bylo v prvním díle (do takzvaného moskevského protokolu); autoři dalších kapitol byli postaveni před neřešitelný úkol zdůvodnit propad reformní politiky po sovětské invazi jakožto *positivum*. I zde se vše vztahuje k dubčekovské politice, její nutnosti, *správnosti*, společenské prospěšnosti atd. Někdy je to, ostatně v obou dílech, až nápadné.

Tak o manifestu *Dva tisíce slov*, který „spolu s Akčním programem KSČ představuje nejvýraznější dokument Pražského jara“,⁸ se čtenář dozví mlhavou informací, že tento text byl kritickou podporou Dubčekova křídla ve vedení KSČ a že měl i své problematické stránky. Ledabylost této informace nepřekvapuje. Autory zajímají obdobné

ho mínění (1993) má věcně vypovídat o událostech, které se odehrály před čtvrt stoletím. S tímto postupem bude asi málokdo souhlasit; v každém případě nám výsledky tohoto výzkumu mohou přispět k připomenutí staré známé okolnosti – jak snadné bývá pro příslušníky starších generací přenést se pomocí idealizovaných vzpomínek přes překážky historické věcnosti.

4 Přehled činnosti této komise podává Josef Belda v 1. čísle *Soudobých dějin* (Josef BELDA, *Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967-1970*, *SD* I/1, 1993, s. 129 nn.). Komise, ustavená usnesením federální vlády z 14. ledna 1990, pracovala do 31. prosince 1992.

5 Antonín BENČÍK, Josef DOMAŇSKÝ, Jiří HÁJEK, Václav KURAL, Vojtěch MENCL, *Osm měsíců Pražského jara*. Práce, Praha 1991.

6 Srv. např. apoteózu Alexandra Dubčeka: „Lze ho charakterizovat jako bystrého, po vzdělání dychtícího a samostatně uvažujícího principiálního komunistu, ale i niterného demokrata. K jeho silným stránkám patřila povahová čistota a statečnost, schopnost integrovat informace do ucelených a originálních soustav, nemalé politickoprognoštické nadání, koncepční myšlení, taktická umírněnost, ale i úporná vytrvalost a věrnost svým názorům. Slabinou byl nedostatek rozhodnosti a tvrdé věcnosti.“ (Tamtéž, s. 35.)

7 *Československo roku 1968*, 1. díl, *Obrodný proces*; 2. díl, *Počátky normalizace*. Praha, Parta 1993.

8 *Československo roku 1968*, 1. díl, s. 123.

texty, činy, akce zejména tehdy, pokud vyšly z dílny KSČ (což se o manifestu *Dva tisíce slov* říci nedá), anebo pokud pozitivně souvisely s demokratickým, reformním křídem strany. Tento „stranostředný“ přístup sice doznal za uplynulá léta nemalé modernizace, nicméně v *podstatě* je to stále výklad dějin jako dějin KSČ. Právě tento způsob nechtěně a bezděčně popírá *celonárodní* rozměr tehdejších událostí, tedy to, co je na Pražském jaru, jeho bezstarostném vzestupu i tragickém pádu, zcela nepochybné.

Během necelých sedmdesáti let velmoci dvakrát okupovaly Československo a v obou případech to zanechalo hluboké stopy v osudech a prožitcích několika generací. Stopy povrchně zpracované historie let 1968-69 zřetelně zasahují až do dnešních dnů, a už proto bychom se k ní měli vracet. V tomto článku, který má diskusní charakter (a neklade si nárok na soustavnost a ucelenost), chci alespoň na některé z těchto okolností poukázat; za tím účelem rovněž připomenu několik kontroverzních tezí Měchýřova článku. Doplním je mimo jiné odkazy na texty z diskuse v *Soudobých dějinách* a na dva pokusy o celkové podání. O prvním z nich (*Československo roku 1968*) již byla řeč, druhý, *Dejiny Československa po roku 1945* z pera H. Rennera a I. Samsona,⁹ je v daném kontextu rovněž pozoruhodný: je veden potřebou přehledného, souvislého výkladu, a všímá si proto i některých širších souvislostí, které v tomto případě není vhodné opomenout.

Vedoucí úloha s lidskou tvář

Měchýřova hereze začíná tvrzením, že *lednová politika*, linie či odkaz Ledna jsou fikce. V lednu 1968 se stalo pouze tolik, říká, že Antonín Novotný odstoupil z funkce prvního tajemníka KSČ a místo něho byl zvolen Alexander Dubček.¹⁰ Samo lednové plénum tedy nebylo zjevným historickým mezníkem¹¹ ... Vyhrocená stručnost těchto formulací přirozeně může vést k nedorozumění a podcenění *faktické* (nikoli proklamované) linie Ledna, skryté většinou za *Akčním programem KSČ*.

Tato faktická linie Ledna je „linií“ Alexandra Dubčeka. Začal ji uplatňovat, jakmile byl zvolen prvním tajemníkem ÚV KSČ, a artikulovaně ji vyložil v projevu na plenárním zasedání ústředního výboru strany dne 1. dubna 1968 (je to právě ono zasedání ústředního výboru, které přijalo *Akční program*).

Dubčekova linie byla reformně *komunistická*. Vycházela z pevné víry v socialismus a z důvěry, že komunistická strana dokáže socialistické ideje uskutečnit a prosadit mezi lidmi. K tomu ovšem bylo zapotřebí oprostít stranu od závažných deformací, které ji postihly v minulosti, zejména v padesátých letech, distancovat se od tehdejších zločinů.¹² Dubček tedy pokládal za nezbytné socialismus, jak jej strana převzala z minulých

9 Hans RENNER, Ivo SAMSON, *Dejiny Československa po roku 1945*. Bratislava, Slovak Academic Press 1993. Citace uvádím v českém překladu.

10 „Takzvaná lednová politika je fikce. Poměrně velmi stručná oficiální zpráva... obsahuje obligátní floskule o 'naprosté jednotě a semknutosti ÚV KSČ' a nový šéf strany, A. Dubček, zdůraznil 'základní leninské principy politiky naší strany, její jednotu a věrnost marxismu-leninismu'...“ atd. (*SD* 1, s. 12).

11 *SD* 1, s. 13.

12 „Především se musíme důsledně oddělit – strana jako celek – od minulých deformací. Musíme se oddělit zejména od zločinů padesátých let, za které mají odpovědnost určité skupiny ve vedení strany, které se vymkly kontrole strany, postavily se nad stranu a nad komunisty stejně jako nad společnost a nad zákony státu, opustily a pošpinily programové komunistické ideály strany stejně jako demokratické a socialistické ideály celé společnosti.“ Z Dubčekova referátu na plenárním zasedání ÚV KSČ 29. května 1968. In: *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Praha, Svoboda 1969, s. 183.

desetiletí, *zlidštit* (demokratizovat). Nemůže ovšem jít, zdůrazňuje, o vytvoření jakéhokoli demokratického uspořádání, jde o demokratické uspořádání *socialistické*, v němž se novým způsobem a plně uplatní *vedoucí úloha strany*.¹³

Mezinárodně politické záruky této demokratizační linie spatřoval Dubček v základních hodnotách československé zahraničně politické orientace. Byly to „pevné spojení a všestranná spolupráce se Sovětským svazem a socialistickými státy, která je založena na principech rovnoprávnosti, vzájemné výhodnosti, nevměšování a internacionální solidarity.“¹⁴

Dubčekovo komunistické přesvědčení odpovídá nejen jeho dosavadní profesi stranického funkcionáře, ale také jeho vychování a vzdělání: vyrůstal v Sovětském svazu a v padesátých letech vystudoval vysokou stranickou školu v Moskvě.¹⁵ Podobně jako ostatní reformní předáci tedy považoval za samozřejmé, že se reforma socialismu bude uskutečňovat pod kontrolou vedoucí úlohy strany. Přesto byl v jeho (lednové) linii jeden prvek zcela nový. Týkal se právě vedoucí úlohy strany.

Dubček byl přesvědčen, že po zkušenostech stalinismu *nesmí být* vedoucí úloha strany uplatňována *násilím*,¹⁶ nýbrž přímo praktickou politikou komunistické strany, a tedy také schopností jejích členů přesvědčit široké lidové masy o správnosti jejího marxisticko-leninského programu.¹⁷ Bylo to v československé komunistické straně zcela nové přesvědčení, že k demokratické reformě socialismu nejen není třeba, ale *není vůbec přípustné používat násilí* (pokud by snad, což Dubček považoval za krajně nepravděpodobné, opravdu nebyl ohrožen socialismus). A toto přesvědčení bylo pro další vývoj událostí přímo určující.

Strana, která ovšem měla vládnout i nadále pomocí *vedoucí úlohy*, nemohla připustit politickou konkurenci, a stranickou pluralitu teprve ne. Dubčekova linie však předpokládala v jisté míře i stranou kontrolovanou *spolupráci a spoluúčast* mimostranických struktur a institucí. Šlo o uskutečnění jistých, velmi částečných a velmi *omezených* politických svobod. Jen v jednom jediném směru se měla politická svoboda otevřít *úplně stejně jako v liberální společnosti*: v oblasti svobody slova. *Svoboda projevu to-*

13 „...musí být jasné, že nám nejde o jakoukoliv demokracii, ale o demokracii socialistickou. Že nemůže jít o oslabení vedoucí úlohy strany, ale pouze o její leninské, efektivní, účelné, novým podmínkám odpovídající uplatnění.“ Alexander Dubček, projev na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 1. dubna 1968. In: *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech...*, c. d., s. 67 n.

14 Tamtéž, s. 86. Pokračování této pasáže je těžké číst jinak než s hořkým sarkasmem: „Jestliže dnes, v současnosti, nevisí nad naší zemí žádná akutní hrozba zvenčí... je tomu tak právě v důsledku spojení se Sovětským svazem, v důsledku záštity, kterou v Sovětském svazu máme.“

15 „Mezi dvěma světovými válkami, ještě jako dítě, žil se svými rodiči v Sovětském svazu. Dubček navštěvoval v Sovětském svazu i střední školu. V roce 1950 se vrátil, aby vystudoval v Moskvě vysokou stranickou školu. Jeho kádrový původ byl takový, že nebylo ani možné představit si vhodnějšího satrapu sovětského impéria.“ H. RENNEN, I. SAMSON, *Dějiny Československa...*, c. d., s. 68.

16 „Znovu opakuji, že demokratizace, o kterou u nás jde, je a v dalším období musí být výrazně socialistického charakteru a že se na ní žádná protisocialistická síla nepřizívá. Rozhodující přitom je, že celkový charakter obrodného procesu v naší společnosti zdaleka neurčují některé krajní tendence a vybočení... Hlavním a rozhodujícím faktorem našeho vývoje je rozvoj socialistické demokracie...“ Alexander Dubček, projev na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 1. dubna 1968. In: *Rok šedesátý osmý...*, c. d., s. 73 n.

17 „Chceme naplňovat touhu lidí po společnosti, kdy člověk člověku nebude vlkem. Tuto činorodou, humánní, sjednocující stránku socialismu... chceme promyšleně a ve službách lidu postupně naplňovat a v praxi uskutečňovat. Je to úkol lidsky velmi vděčný a už více než sto let vedou o něj boj marxisté revolucionáři. (...) Povedeme boj za její (roz.: teorie marxismu-leninismu) očistu, za její uskutečňování v plném smyslu v praxi, a tak budeme nejučinněji přispívat k přitažlivosti a přesvědčivosti socialistických idejí v dnešním třídně rozděleném antagonistickém světě.“ Tamtéž, s. 68.

tiž představuje „velmi důležitý předpoklad vyjádření názorů a zájmů“,¹⁸ a je proto třeba ji institucionálně zajistit.

Spojení komunistické a reformní upřímnosti v *linii Ledna* vytvořilo novou rovinu společenské a politické reflexe, v které se uplatnila, jak o tom ještě budeme hovořit, převažující politická víra obyvatelstva. To se týká nejen nenásilí a výjimečného postavení svobody projevu mezi ostatními politickými hodnotami, ale právě tak upřímného Dubčekova přesvědčení, že „pevné spojenectví a všestranná spolupráce se Sovětským svazem“ mohou být doopravdy založeny na principech *rovnoprávnosti, vzájemné výhodnosti a nevměšování*. V tom byl zřejmě Dubček (jinak při uskutečňování svých zájmů velmi zarputilý a důsledný¹⁹) opravdu až apoliticky naivní: jednak měl velké iluze o sovětském spojenci, jednak předpokládal, že když on sám odmítá používat násilí, ostatní jsou téhož ražení.

Právě *nenásilí* nakrátko učinilo z Alexandra Dubčeka v očích jeho stoupenců československého komunistického Gándhího. Přinejmenším do srpna 1969 si Dubček nemyslel, že socialismus v Československu je ohrožen; až do toho okamžiku tedy nebylo třeba a nebylo *možno* použít násilí. Zda se snad i on domníval, že socialismus ohrozily *pravicové násilnosti* v srpnu 1969 (demonstrace proti okupantům a Husákovi), to se zřejmě nikdy nedovíme. V každém případě ještě osm měsíců po sovětské okupaci jako první tajemník ústředního výboru trval na nenásilné linii Ledna a prosazoval ji.

Máme ostatně k dispozici velmi autentickou charakteristiku Dubčekovy politické osobnosti. Zdeněk Mlynář, který Dubčeka znal *zblízka* právě z roku 1968, tvrdí, že o něm sice „platí řada běžných, brožurkových pouček oficiálního marxismu-leninismu o třídním boji...“, ale (Dubček) úlohu násilí a moci uznává vlastně jenom v souvislosti s obranou komunistických cílů proti útokům nepřátel“.²⁰

V prvních měsících osmašedesátého roku ovšem reformisté viděli jako aktuální jiné odporce, než byli *nepřátelé socialismu*.

Paradox Akčního programu KSČ

Linii Ledna nepochybně konkretizoval a rozvedl *Akční program KSČ* (duben 1968) – v tomto smyslu se na něj Dubček spolu s ostatními reformními předáky neustále odvolával. Přímou jakožto k základu československého reformního programu se k němu také vztahuje základní neshoda Měchýřova výkladu a výkladu Beldy, Benčíka a Kurala. Podle Měchýře to byl nejvýznamnější, ale marný pokus potvrdit vedoucí úlohu strany: *Akční program* se osudově opozdil za událostmi a v dubnu 1968 už prakticky nikoho neoslovil. Proti tomu jej Belda, Benčík a Kural považují za nejzávažnější a nejdalekosáhlejší pokus o reformu „reálného socialismu“, za návrh blízký koncepci demokratického socialismu, odpovídající demokratickým tradicím a podmínkám Československa.

18 Tamtéž, s. 86.

19 Jestliže Dubček „nakonec prosadil svou – což se ve skutečnosti stávalo velmi často, neboť opravdu změnit nějaký jeho názor, když ho jednou přijal, nebylo vůbec snadné –, udělal to jaksí tise a nenápadně... z celého stranického vedení byl Dubček nejméně autoritářský, ale zdaleka ne nejméně tvrdohlavý a nejsnáze ovlivnitelný.“ Zdeněk MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremlu*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 139.

20 Zdeněk MLYNÁŘ, tamtéž, s. 139 n. Dubček podle Mlynáře „odmítá používat násilí a moc jako prostředek k prosazení vlastních ideálů, komunistických hypotéz a představ, jimž sám upřímně věří“.

Podrobnou zprávu o okolnostech vzniku *Akčního programu* podává jeden z jeho hlavních autorů Zdeněk Mlynář.²¹ Spolu s dalšími „nejschopnějšími lidmi ve straně“ (Měchýř) začal i on s prací na *Akčním programu* již v lednu 1968, a to pod faktickým vedením Pavla Auersperga (!). V dané situaci jistě velká většina členů autorského kolektivu neuvažovala o žádné jiné možnosti, jak řešit krizi ve straně i společnosti, než opatrnými, postupnými a dílčími reformami („revolucí shora“). Během následujících dvou měsíců však dynamika společenského vývoje v Československu neobyčejně vzrostla a *Akčnímu programu* nezbylo, než aby se v jistých směrech, představách a projektech – například pokud jde o systém Národní fronty a funkci nekomunistických stran²² – radikalizoval. Když jej 5. dubna plénum ÚV KSČ schválilo, byl to již svým způsobem pozoruhodný bastard, který musel svými odsudky zločinů v padesátých letech, rozpačitými, ale nikoli ortodoxními vývody o vedoucí úloze strany a některými konkrétními programovými představami nadměrně rozzlobit sovětské představitele; přitom postrádal přitažlivost pro širší veřejnost, a to nejen pro svůj původní půdorys (revoluce shora), ale také pro množství kompromisních formulací a pro styl, který nebyl zcela oproštěn od minulosti.

*Akční program KSČ*²³ vycházel z posouzení historického vývoje československé společnosti od počátku její „cesty k socialismu“ (1945–48) a zjišťoval, že „centralistické a direktivně administrativní metody, použité v boji proti zbytkům buržoazie a při upevňování moci v podmínkách zostřeného mezinárodního napětí po únoru 1948, byly ... neoprávněně přenášeny do dalšího vývojového období a postupně přerůstaly v byrokratický systém. Ve vnitřním životě republiky se objevilo sektářské potlačování demokratických práv a svobod lidu, porušování zákonnosti, prvky zvlů, zneužívání moci, což vedlo k potlačování iniciativy lidí a navíc těžce postihlo mnoho občanů, komunisty i nekomunisty.“²⁴ *Akční program* je koncipován jako program pro překonání krize ve straně i v celé společnosti.

V dané chvíli jde zejména o to, proklamuje *Akční program*, překonat opoždění socialistické demokracie, zaostalost a malou informovanost. V současnosti se *stírají třídní rozdíly*; strana má za této situace úkol organizovat svou *vedoucí úlohou* dílčí zájmy tak, aby to nepoškozovalo zájmy celospolečenské. Socialismus se může rozvíjet, říká se tu jazykem podobným gorbačovskému, jen tím, že *otevře prostor pro uplatnění různých zájmů lidí* a na tomto základě bude demokraticky vytvářet *jednotu všech pracujících*.

Akční program sliboval zaručit právními normami svobodu projevu, svobodu pohybu, rehabilitaci obětí nezákonností i poskytnout záruky částečných (omezených) práv shromažďovacích a spolčovacích.²⁵ Poměrně daleko zašel v otázce státoprávní tím, že přislíbil federalizaci dosud unitárního státu. V hospodářské oblasti předpokládal postup ekonomické reformy, která měla vést až k vytvoření podnikových rad pracujících; pokud jde o kulturní politiku, sliboval odstranění jejích dřívějších *administrativně byrokratických způsobů* a především zamezení *jakékoli cenzury*. Tedy znovu a opět svoboda projevu...

21 Zdeněk MLYNÁŘ, c. d. Přímo o přípravě *Akčního programu* viz s. 99-103. Autorský kolektiv konečného znění tvořili nejen Zdeněk Mlynář a Karel Kaplan, ale také např. Jan Fojtík, Radovan Rychta a Pavel Auersperg. Je pozoruhodné, že některé důležité okolnosti o přípravě *Akčního programu* (například právě údaje o jeho autorském kolektivu) publikace *Československo roku 1968* neuvádí.

22 *Tamtéž*, s. 102 n.

23 *Rok šedesátý osmý...*, c. d., s. 103 nn.

24 *Tamtéž*, s. 105.

25 *Akční program KSČ*. In: *Rok šedesátý osmý v usneseních...*, c. d., kap. *Bez práva není odpovědnosti*, s. 116 nn.

Právě díky svobodě projevu však mezitím vývoj událostí překonal představy o možnostech umírněné reformy.²⁶ Členové strany se od února 1968 neznatelně, od března více než markantně a nezadržitelně spojovali s nestraníky v sílící *lidové hnutí*, které začalo stanovovat a diktovat své požadavky.

Měchýř velmi zřetelně vysvětluje, proč Dubček a další reformní předáci během jarních měsíců roku 1968 tolerovali lidové hnutí a jeho eskalaci do té míry, že se ocitli v jeho područí. Pokud by totiž chtěli vývoj zastavit nebo alespoň pozdržet, museli by se spojit s konzervativními silami, jejichž představitelé by je dozajista dříve či později zbavili moci. „Museli se proto orientovat na radikální proudy společenského pohybu, jimž však nemohli konkurovat, protože sami byli jen velmi umírněnými reformátory.“²⁷

Ovšemže se tato orientace reformistů těžko dala utajit. *Sovětsí soudruzi* už od drážďanské schůzky šesti vládnoucích stran Varšavského paktu (23. března, tedy ještě před přijetím *Akčního programu!*) jednoznačně trvali na tom, že socialismus je v Československu ohrožen, že ho ohrožuje především veřejná kritika a svoboda slova a vůbec že vývoj v Československu má kontrarevoluční (rozuměj *revoluční*) povahu.

Události se vyvíjely překotně. Jen o něco později, v polovině července, měl už tento kritický pohled v „pozitivní“ variantě dopisu pěti bratrských stran z Varšavy následující podobu:

„Věc obrany moci dělnické třídy a všech pracujících a socialistických vymožeností v Československu vyžaduje:

- rozhodný a smělý nástup proti pravicovým a protisocialistickým silám, mobilizaci všech prostředků obrany, vytvořených socialistickým státem;
- zastavení činnosti všech politických organizací vystupujících proti socialismu;
- aby strana ovládla prostředky masové informace – tisk, rozhlas, televizi – a využívala jich v zájmu dělnické třídy, všech pracujících, socialismu;
- semknutí řad strany na principiálním základě marxismu-leninismu, neochvějného dodržování demokratického centralismu, boj s těmi, kdož svou činností napomáhají nepřátelským silám.“²⁸

Povaha společenské krize

Události na jaře 1968 byly důsledkem politické krize, která v Československu otevřeně a v plné síle propukla v druhé polovině předchozího roku, a napětí, které se v předchozích letech a desetiletích hromadilo v celé společnosti.

Československé nomenklatuře se jako jediné ve střední Evropě podařilo převést komunistický systém bez pohromy přes padesátá léta, v nichž se v dusném ovzduší hrozícího mezinárodního konfliktu spojovaly neúměrné hospodářské a sociální požadavky, dané vyzbrojováním a přezbrojováním Československa, s mocným ekonomickým i po-

26 Měchýř říká, že *Akční program* se opozdil za událostmi „nejméně o čtvrt roku, spíše však o dvanáct let. Roku 1956, po XX. sjezdu KSSS, by byl podobný dokument pravděpodobně vstoupil do dějin...“ (*SD* 1, s. 14). Souvisí to také s tím, že tehdy, po XX. sjezdu, celková situace sovětského tábora ještě nevyklučovala možnost řešit ony společenské problémy, o kterých se *Akční program* zmiňuje, reformou pod kontrolou KSČ. V druhé polovině šedesátých let byly již tyto problémy „přezrálé“ a řešit je takovou „revolucí shora“ nebylo již možné; dodejme, že vlastně historie *Akčního programu* právě tuto skutečnost dokumentuje.

27 *SD* 1, s. 15.

28 Dopis pěti komunistických a dělnických stran Ústřednímu výboru KSČ. In: *Rok 1968 v usneseních...*, c. d., s. 240.

litickým násilím. Bylo to násilí, jehož dosud nevídané rozměry postupně zasahovaly celou společnost: od krutého vypořádání se s třídním – a církevním – nepřítelem přes oblundné procesy s nepřáteli ve vlastních řadách, od pauperizace obyvatelstva v měnové reformě až po likvidaci živnostensko-řemeslnických vrstev a totální združstevnění vesnice.

Krise začala a vrcholila v následujících, šedesátých letech, kdy dorůstala „nová, socialistická“ inteligence. Tehdy se projevil nejen vážné hospodářské obtíže, ale i celková koroze režimu, který měl všechno poučivé násilí na svědomí. Potřeby života nacházely odezvu i podporu jak ve stranických řadách (Šikova hospodářská reforma, hnutí za rehabilitace), tak mezi politizující a humanitně zaměřenou inteligencí. Tyto vrstvy sjednocovala myšlenka *návratu*, a to po sociální, hospodářské a politické stránce k předúnorovému socialismu, po ideové stránce k obnovenému marxismu; v zřetelnou *ideologii opozice* zpracovala tyto ideje literatura (Kundera, Vaculík, Mňačko) a literární publicistika (týdeník Svazu československých spisovatelů *Literární noviny*).

Tak se mohlo stát a stalo se, že obecný ideologický základ poskytl *socialismu s lidskou tváří* IV. sjezd Svazu československých spisovatelů, o kterém Měchýř sice poněkud aforisticky, ale o to oprávněněji tvrdí, že jím – v červnu 1967 – začalo Pražské jaro 1968.²⁹

Červnový sjezd československých spisovatelů opravdu nelze v těchto souvislostech obejít. Již návrhem stanoviska *ÚV SČSS k některým otázkám československé kultury* a zejména úvodním projevem Milana Kundery vyzdvíhl do popředí intelektuály a kulturu jako prioritní součásti národa. Kultura se nemůže rozvíjet v atmosféře útlaku, *svoboda projevu* je nezbytnou podmínkou pro kulturu produkující evropsky měřitelné hodnoty; a vyspělá kultura, nezbytná pro existenci národa, je v současné době ohrožována *vandaly* (aparátem), touto pyšnou omezeností, která „se domnívá, že k jejím nezadatelným právům patří přetvářet svět ke svému obrazu...“. Tito lidé žijí jen ve své nezprostředkované přítomnosti, bez vědomí historické kontinuity a bez kultury; přitom „jsou s to proměnit svou vlast v pustinu bez historie, bez paměti, bez ozvěn a bez krásy“.

Ludvík Vaculík se pak v nejradikálnějším a nejznámějším ze sjezdových projevů trpce ztotožnil s dávným českým socialistickým „snem o vládě, která bude totožná s občanem, a o občanu, jenž si vládne téměř sám“; stalinismus zasadil svým *násilným* barbarstvím tomuto snu těžkou ránu a současný nekulturní aparát v této destrukci pokračuje. „Ale jsou opravdu pány všeho?“ ptal se Vaculík. „A co tedy ponechávají v rukou jiných než svých? Nic? To tu nemusíme být! Ať to řeknou. Ať je zcela viditelné, že v podstatě hrstka lidí chce rozhodovat o bytí či nebytí všeho...“

Další radikálně vyznívající projevy *reformních* spisovatelů a publicistů (Liehm, Kohout, Čivrný, Kosík aj.) poukazovaly na hlavní rysy tehdejší nesvobody tak, jak se jevíly spisovatelům. Jejich společným jmenovatelem byla ne-svoboda projevu. Ivan Klíma podal charakteristiku *cenzury*, která je jakožto funkce aparátu byrokratickou institucí stojící v cestě společenskému pokroku, a žádal její zrušení. IV. sjezd SČSS se tak proměnil ve vzpouru proti nomenklatuře; pro další vývoj událostí bylo důležité, že se ohradil především proti *násilí* jako proti pozůstatku stalinské epochy, proti *aparátu* jakožto nositeli tohoto násilí a že požadoval zejména *zrušení cenzury*.³⁰

29 SD 1, s. 12.

30 Uvedené projevy spisovatelů jsou publikovány ve sjezdovém protokolu: *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*. Praha, Československý spisovatel 1968.

Konflikt autoritativního prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného s vedením Komunistické strany Slovenska (zejména s Dubčekem) byl, pokud jde o vnitřní život komunistické strany, přinejmenším stejně významný. Důležitý byl nejen pro následující výměnu osob ve funkci prvního tajemníka, ale také proto, že jeho řešením se dostávaly do popředí národní požadavky Slováků. Po *ideové, programové* stránce byl však IV. sjezd spisovatelů nejvýznamnější událostí šedesátých let až do ledna 1968. Když se pak Antonínu Novotnému pokus o perzekuci Svazu československých spisovatelů evidentně nezdařil, jenom to ještě zvýraznilo vyznění spisovatelského sjezdu. Veřejnost vzala na vědomí, že spisovatelé se sice přihlásili k socialismu, ale k socialismu úplně jinému, než jaký v té době v Československu existoval. A že to – přežili.

Kouzelná moc slova

Svoboda slova, věc na tehdejší dobu takřka neuvěřitelná, byla tedy důsledkem mocné krize v komunistické straně a v celé společnosti. O hloubce této krize výmluvně svědčila okolnost, že trest za spisovatelskou vzpouru byl směšně mírný: vyloučení tří spisovatelů z KSČ a odebrání *Literárních novin* svazu spisovatelů. A tak, přestože se vedení strany po 5. lednu 1968, kdy Alexander Dubček vystřídal ve funkci prvního tajemníka KSČ Antonína Novotného, snažilo uchovat stávající neinformovanost veřejnosti (o rozporech v ústředním výboru KSČ se veřejnost oficiálně nedověděla vůbec nic), nemohl takový pokus skončit úspěšně. V mocenském zápase nového vedení strany s Antonínem Novotným, který zůstal prezidentem republiky a nehodlal se poddat, pronikaly na veřejnost dosud nebývalé neoficiální informace.

Nejprve, 21. ledna, porušil mlčení o lednovém plénu Josef Smrkovský a čtyři dny poté nový předseda Svazu československých spisovatelů Eduard Goldstücker opakoval veřejně požadavek spisovatelského sjezdu na novelizaci tiskového zákona. (Již týden předtím však svaz spisovatelů dostal pod názvem *Literární listy* zpět zabavené *Literární noviny*.) Za těchto okolností nedalo na sebe skutečné zrušení cenzury čekat déle než do konce února. Tím byla svoboda projevu definitivně na světě a začaly se dít věci, které by si byl nedokázal vymyslet ani nikdo z těch, kteří jí pomohli na světlo denní.

Lidské slovo nahradilo pseudokomunikační jazyk, jehož pomocí komunistická diktatura zaclání skutečnost, vytváří fiktivní realitu a zabraňuje, aby ovládané společenství vyvíjelo jakoukoli jinou aktivitu než nařízenou shora. Po dlouhé době se tedy *řeč* stala opět prostředkem *společenské komunikace*, sebevědomě obsadila místo referentsky obřadného jazyka, jímž aparát zajišťuje a uchovává bezdějinně setrvalý stav příkazů a nařízení,³¹ a vytvořila tak prostředek pro tvorbu *dějin*. Vpád nových, dalších dějin byl neobyčejně významný: instituce, odbory, podniky – to vše lze podřídít vedoucí úloze strany; dějiny nikoli.

Osвобоzená řeč tedy způsobila revoluci, a to nejen obrazně. *Veřejná kritika* vedla k zjitřenému zájmu o křivdy minulosti a o *rehabilitace* i k odvolání nejvíce zkompro-

31 „Vše spravující aparát musí mít svůj univerzální jazyk, kterým lze vše vyjádřit, ale který současně musí být uzavřený a homogenní. (...) To je právě podstatný rozdíl vzhledem k obyčejnému jazyku, jenž nabývá význam z kontextu a jednání. U jazyka typu pydepe naopak vycházejí všeobecná usnesení 'shora' a musí být pak jen konkretizována, tj. přeložena do jazyka o menším stupni 'obecnosti'. A naopak – konkrétní hlášení jsou po cestě vzhůru 'zobecnována'. Proto každá vrstva aparátu si tento jazyk, s jehož pomocí vytváří obraz umělé reality, uzpůsobuje podle místa, které v hierarchii zaujímá.“ Zdeněk VAŠÍČEK, *Lidská práva a ukradené dějiny*. In: *Dvě desetiletí před listopadem*, Praha, Maxdorf 1994, s. 86.

mitovaných vedoucích funkcionářů; *zevšeobecnění dosud tajných informací* radikálně omezilo společenská privilegia nomenklatury a zproblematizovalo bariéru mezi komunistickou stranou a „veřejností“, jejíž názory, názory, nálady a kritika se začaly mísit s názory, náladami a kritikou v řadách členů KSČ. To vše přispívalo k rychlému růstu *občanského sebevědomí*. Když už jednou reformisté cenzuru zrušili, nemohli by ji později znovu zavést jinak než násilím, a to *linie Ledna* nepřipouštěla.

A tak se dosud neveřejné názory rychle slévaly ve *veřejné mínění*, které nejen posuzovalo a odsuzovalo stále znovu odhalované zločiny režimu, ale zajišťovalo také nefornální fungování (náhradu) *zatím* nepovolených *občanských svobod*. Doslova se tak rozlila mohutná řeka *občanské aktivity*. Řetězec shromáždění od nepovolených demonstrací přes polooficiální akce takového druhu, jako byl majáles, až po impozantní oficiální oslavy prvního máje – to vše bylo příznakem fakticky existující *svobody shromažďování*. Začaly se aktivizovat „masové organizace“ – Svaz žen, odbory – a vznikat organizace nové (například Svaz výrobních družstev); „strany Národní fronty“ ještě ani nestačily podstatně zvýšit počet členů, omezený dosud na velmi nízký numerus clausus, a už tu byly politicky zaměřené kluby KAN a K 231, zakládající výbor Společnosti pro lidská práva i debata o tom, nemá-li vzniknout opoziční strana (Havel, Sviták), doprovázená dokonce požadavkem na obnovení sociální demokracie.

Svoboda sdružování (a spolu s ní úsilí o větší *svobodu náboženskou*) byla tedy na počátečním, ale nezadržitelném postupu, a to stále ještě nebylo vše. V celkovém ovzduší liberalizace a tolerance rychle opadávaly zbývající překážky volného cestování do dosud tak nepřátelské ciziny (*svoboda pohybu!*) a dokonce se poprvé po dvaceti letech celé jedno společenství – slovenské – začalo nekompromisně hlásit o svá *národní práva*.

Při nezaujatém posouzení toho všeho lze právem dospět k zjištění, že v Československu se na jaře 1968 začala živelně vytvářet *občanská společnost*.³² Jinak řečeno sled událostí, na jejichž počátku bylo osvobození lidské řeči, vedl během několika týdnů k proměňování bezprávných pracujících ve skutečné občany. Dynamika tohoto vývoje i jeho snadno předvídatelné následky naháněly Moskvě hrůzu. „Arbitrové sovětského socialismu samozřejmě věděli, že svoboda projevu, předpoklad občanské aktivity, představuje pro celý systém smrtelné nebezpečí.“³³ Nemýlili se, a proto je třeba vidět racionální jádro i v jejich hysterické reakci na Vaculíkův manifest *Dva tisíce slov* z konce června³⁴ včetně kategorického požadavku, že „tváří v tvář hrozbě kontrarevoluce musí na výzvu komunistické strany plnou silou zaznít hlas dělnické třídy“.³⁵

32 „Nejsem si jist, zda lze hovořit o počátcích znovuzrození občanské společnosti v Československu, ale odvážím se tvrdit, že tendence, intuitivní směřování k takovému cíli, vůle různých společenských subjektů vytvořit základy občanské společnosti, i když se tomu tehdy říkalo jinak, nepochybně existovaly.“ Vilém PREČAN, Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In: *Proměny Pražského jara*. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti 1968-69. ÚSD AV ČR – Doplněk, Brno 1993, s. 17.

33 MĚCHÝŘ, *SD* 1, s. 15.

34 Ludvík VACULÍK, Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem, *Literární listy* 27. června 1968. Čtrnáct dní poté sovětská *Pravda* (11. července) zjistila, že Vaculíkova petice je *útok proti socialistickým základům Československa*, nástup kontrarevoluce atd. Za čtyři dni pak následovala reakce oficiální: *Dva tisíce slov* jsou politickou platformou reakce, „která obsahuje otevřenou výzvu k boji proti komunistické straně a proti ústavní moci, výzvu ke stávkám a k nepořádkům. Tato výzva je vážným ohrožením strany, Národní fronty, socialistického státu, je pokusem o nastolení anarchie. Toto prohlášení je v podstatě organizačně politickou platformou kontrarevoluce.“ (Dopis pěti komunistických a dělnických stran ústřednímu výboru KSČ /Varšava, 15. července 1968). In: *Rok sedesátý osmý v usneseních...*, c. d., s. 238.)

35 Tamtéž, s. 240.

Nepřijatelnost *Dvou tisíc slov* pro komunistický režim vycházela v podstatě z nepřijatelnosti svobody slova.³⁶ Vaculíkův text svými požadavky opravdu nepřekračoval meze, které se snažil dát československému vývoji na jaře 1968 *Akční program*.³⁷ S jedinou – podstatnou – výjimkou. Jeho ústředním motivem je nabádání k odporu proti příslušníkům *umíněné skupiny, rozprostřené pomocí stranického aparátu z Prahy do každého okresu a obce*. To oni způsobili, že KSC se změnila z „politické strany a ideového svazku v mocenskou organizaci, jež nabyla velké přitažlivosti pro vládychtivé sobce, vyčítavé zbabělce a lidi se špatným svědomím“. Přitom „velká část funkcionářstva se brání změnám a má dosud váhu!“

Občanům tak nezbyvá než vynucovat reformy *zdola*, vybízet především k akcím, které by přiměly k odchodu zkompromitované funkcionáře: „veřejná kritika, rezoluce, demonstrace, demonstrační brigády, ... stávka ... Oživujme činnost NF. Požadujeme veřejné zasedání národních výborů. K otázkám, ke kterým se nechce nikdo znát, ustanovme vlastní občanské výbory a komise. ... Ustanovujeme výbory na obranu svobody slova. Organizujme při svých shromážděních vlastní pořádkovou službu.“ *Dva tisíce slov* informovaly veřejnost, že má „možnost vzít do rukou naši společnou věc, která má pracovní název socialismus“. Jak je vidět, činily to způsobem, který připomínal vše možné spíše než „revoluci shora“. Na tento pokus povzbudit dynamiku společenského pohybu reagovala Varšavská smlouva (pětka) nesmírně podrážděně jakožto na symptom kontrarevoluce. Její reakce byla, jak již řečeno, přirozená – už proto, že socialismus nebyl pro sovětské vedoucí představitele pracovní název, ale posvátný symbol sovětského impéria, kterého se nesmí prostý smrtelník ani dotknout.

Revoluce

Spád událostí byl na jaře 1968 opravdu překotný. Připomeňme si: lednové plénum vyvolalo společenský pohyb, jehož dynamika vzrostla po zrušení cenzury natolik, že v březnu lze již hovořit o lidovém hnutí. To, podněcováno tlakem reformních intelektuálů ve sdělovacích prostředcích, stále mocněji ovlivňovalo dění v komunistické straně. Po aféře „semínkového“ generála Šejny, přítele Antonína Novotného, odstoupil v druhé polovině března Antonín Novotný z funkce prezidenta. S velkými nadějemi, že to obrodnému hnutí pomůže v Moskvě, zvolil parlament prezidentem Ludvíka Svobodu.³⁸ V únoru začaly některé významné *rehabilitace* (Svaz československých spisovatelů, Zdeněk Hejzlar), o něco později legislativní práce na některých dalekosáhlých reformách (federalizace státu, záruky svobody projevu a další). Síly v centru KSC se přeskupovaly, *dubnové plénum* už rozdělilo členy předsednictva ÚV KSC na přívržence a odpůrce reforem a tato diferenciaci pokračovala (v nižších složkách ve prospěch reformních sil), po-

36 „Protisocialistické a revizionistické síly se zmocnily tisku, rozhlasu a televize a přeměnily je v tribunu pro výpady proti komunistické straně, pro dezorientaci dělnické třídy, všech pracujících, pro nespoutanou protisocialistickou demagogii...“ atd. Tamtéž, s. 238.

37 „Především budeme odporovat názorům, kdyby se vyskytly, že je možné dělat nějakou demokratickou obrodu bez komunistů, případně proti nim. Bylo by to nespravedlivé, ale také nerozumné. Komunisté mají vybudované organizace, v těch je třeba podpořit pokrokové křídlo. Mají zkušené funkcionáře, mají konečně pořádk v ruce rozhodující páky a tlačítka. Před veřejností však stojí jejich *Akční program*, který je také programem prvního vyrovnání největší nerovnosti, a nikdo jiný nemá žádný stejně konkrétní program.“ *Dva tisíce slov...*, c. d., zvýraznil E. M.

38 Další rozhodující státní a politické funkce zastávali stoupcí reforem: Oldřich Černík – předseda vlády, Josef Smrkovský – předseda Národního shromáždění a František Krigel – předseda ÚV Národní fronty.

vzbuzována mohutným tlakem sdělovacích prostředků a reformních intelektuálů. Dělnictvo se do *Pražského jara* zapojovalo postupně, v jarních měsících spíše pasivně. Byl tu ovšem i další činitel a další, nejmocnější tlak: *Kreml a varšavská pětka*.

Sovětsí soudruzi, jak již o tom byla řeč, věděli mnohem lépe, jaká je pravá povaha *Pražského jara*, než sami vedoucí českoslovenští představitelé, a spolu s dalšími východoevropskými předáky je na březnové poradě v Drážďanech vysloveně zasypali nečekaně tvrdou kritikou. Na československo-sovětském jednání v Moskvě počátkem května pak její nekompromisnost ještě nebezpečně vystupňovali; mimo jiné si vynutili souhlas československé strany s pořádáním „malé intervence“, červnových vojenských manévřů na území ČSSR.

Stále ještě existovalo faktické poválečné rozdělení světa. Řada okolností, zejména zainteresovanost na válce ve Vietnamu, odváděla pozornost Spojených států od Evropy, a tak měli Brežněv a varšavská pětka Československo zcela v hrsti. Nicméně jako vždy jim činilo potíže odhadnout poměr sil a celkovou situaci v satelitní zemi. Sílu a existenci jejich nátlaku a vyhrožování se vedoucí reformisté snažili všelijak zastírat, často ovšem marně. Beztak byly Kremlu v jarních měsících tyto výhrůžky podstatně víc ke škodě než k užítku. Sovětskému vedení se sice podařilo podpořit „konzervativní“ frakci ve vedení KSČ (Vasil Biřak, Drahomír Kolder, Alois Indra, Antonín Kapek, Oldřich Švestka a další), ale podstatnější bylo, že jeho postup v celém Československu vzbudil a mocně podpořil obrannou reakci.

Lidové hnutí ještě nemělo a za daného stupně svobody shromažďování ani nemohlo mít *vlastní*, nově vybudované orgány, takže organizačně se překrývalo s *komunistickou stranou*. Taková situace nemohla trvat dlouho. Všichni věděli, že rozhodnutí přinese jednání sjezdu komunistické strany. XIV. sjezd KSČ, který se květnové plénum rozhodlo svolat na počátek září, nemohl při aktivizaci nižších orgánů a organizací komunistické strany přinést jiné rozhodnutí než ve prospěch reformních sil. *Květnové plénum* tedy svoláním sjezdu bezděčně rovněž – což je dnes jasné a zřejmé – rozhodlo o datu intervence.

V té době již Dubček, Smrkovský, Černík, Svoboda(!), Husák(!), Kriegel a další reformní předáci stáli v čele opravdového *obrodného hnutí*. (Jejich popularita rychle vzrůstala a byli, jak o tom ostatně svědčí archivní filmové záběry z pražské prvomájové manifestace, mocně aplaudováni.) – Hlavním činitelem reformního procesu, jehož dynamika se neustále zvyšovala, byl lid a hlavními organizačními strukturami *orgány komunistické strany*. Pro tento *dvojaký* proces bylo příznačné „spojení plánované reformy mocenských struktur se spontánním sociálním hnutím... Započatá transformace systému směřovala k otevřenému vývoji, jehož ustálenou podobu nelze zpětně anticipovat.“³⁹

Dnes, kdy je epocha východoevropského komunistického socialismu uzavřena, víme a nepochybujeme, že taková reforma sovětského modelu, kterou mělo přinést ono propojení plánované reformy mocenských struktur se spontánním sociálním hnutím, *nebyla možná*. Obrodné hnutí mohlo buď padnout,⁴⁰ anebo povalit celý systém. Povaha

39 Jan PAUER, Sovětská vojenská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968–1971. In: *Proměny Pražského jara*, c. d., s. 165.

40 Možnost porážky si ovšem žádné rozvíjející se hnutí nepřipouští rádo. Navíc ve sdělovacích prostředcích hráli tehdy – přirozeně – prim „horlivci, kteří chtěli všechno a žádali to hned. Díky tomu se, pravda, mnozí z nich stali oblíbenými a slavnými. Málčko z nich si však zřejmě položil otázku, co je za daných okolností v Československu uskutečnitelné.“ (RENNER, SAMSON, c. d., s. 80.). Jestliže však tuto základní otázku obcházeli reformističtí *předáci*, výmluvně to svědčí o nízké úrovni tehdejší československé politiky.

Mezi ty, kteří se odvážili mít jiné představy než optimistické, patří A. J. Liehm. Liehm ještě před pro-

takového hnutí je *revoluční*. A jelikož tehdy šlo o reformy demokratické, znamená Pražské jaro 1968 *počátek demokratické revoluce*.⁴¹ Na tom nic nemění skutečnost, že si široké vrstvy obyvatelstva nebyly této okolnosti vědomy. Ovšem fakt, že o pravé povaze hnutí, jemuž stáli v čele, neměli tušení ani reformní předáci, naznačuje, že tehdejší dění mělo zvláštní ráz.

Víra v socialismus

Jako by s výjimkou „konzervativní“ frakce v KSČ šlo na jaře 1968 všem o totéž: o *socialismus s lidskou tváří*. Reformističtí funkcionáři strany nepochybně chtěli socialismus demokratizovat, a pokud jde o komunistické intelektuály, není třeba o jejich úmyslech pochybovat. Ale co *lid*? Co si představoval pod pojmem *socialismus s lidskou tváří*, jestliže, jak tvrdí Belda, Benčík a Kural, „většina naší společnosti po roce 1945 skutečně socialistické hodnoty sdílela“, a přitom – podle Měchýře – široké lidové vrstvy byly „ve sféře politického myšlení retardované – až negramotné, a zároveň se postupně v komunistickém systému adaptovaly“?⁴²

V tomto případě je na místě obrátit se k průzkumům veřejného mínění; ostatně ukazují souvislosti, které nás nemusí překvapit, i když si je většinou neuvědomujeme. První „průzkum“ je neobjektivnější: ve volbách roku 1946 získaly socialistické strany v českých zemích 80 % hlasů.⁴³ Druhý průzkum (červen 1968, týká se tedy Pražského jara) zjišťuje,⁴⁴ že sympatie veřejnosti patří z 86 % socialismu a jen z 5 % kapitalismu. Když se pak roku 1986 po takřka dvacetiletí normalizace a reálného socialismu dotazoval *Ústav pro výzkum veřejného mínění* na vztah obyvatelstva k socialismu, zjistil řádově obdobné výsledky.⁴⁵ A nakonec: průzkum uskutečněný bezprostředně po listo-

puknutím sovětských vášní kolem *Dvou tisíc slov* polemizoval s domněnkou, že by bylo možné vyrvat komunistické straně moc: „Hlouposti! V tu chvíli bude československý experiment s demokratickým socialismem utopen v krvi a země vržena možná o deset, možná o více let nazpátek. Stačí pohled na mapu...“ (A. J. LIEHM, Tak vážně: Co konkrétně? *Literární listy* č. 16, 13. června 1968.)

41 Viz Harold Gordon SKILLING, *Czechoslovakia's interrupted revolution*, Princeton 1975. Jak napovídá název, Skilling již v roce 1975 došel k závěru, že československé dění na jaře 1968 mělo revoluční povahu. Skilling mimo jiné zjišťuje, že přinejmenším tři reformní opatření vybočují z rámce sovětského modelu: svoboda projevu, rehabilitace a federalizace Československa (s. 834).

42 *SD* 1, s. 13.

43 V českých zemích získala KSČ 40,17 %, Československá strana národně socialistická 23,66 %, Československá strana lidová 20,24 % a Československá strana sociálně demokratická 15,58 % hlasů; z nich pouze lidová strana se nedeclarovala jako socialistická. Na Slovensku získala komunistická strana 30,4 % a Demokratická strana 62,5 %; Strana slobody 3,8 % a Strana práce 3,1 % hlasů.

80 % pro socialistické strany neznámá nutně 80 % pro socialismus. Jednoznačně se pro socialismus v českých zemích vyslovili voliči KSČ a sociální demokracie (více než 55 %), ze strany národně socialistické můžeme zřetelně prosocialistický postoj předpokládat řekněme asi u poloviny voličů. Na druhé straně značná část voličů „nesocialistické“ lidové strany (ostatní nesocialistické strany byly zakázány) by jistě v referendu hlasovala pro socialismus.

Volební výsledky na Slovensku jsou z hlediska postoje obyvatel k socialismu dešifrovatelné obtížněji; takřka dvě třetiny hlasů pro Demokratickou stranu automaticky neznamenají, že by mezi nimi nebylo jistě množství lidí orientovaných nikoli sice komunisticky, ale přesto socialisticky.

44 Jde o výzkum, který v červnu 1968 uskutečnil *Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV*. „Pro socialismus“ se vyslovilo 86 % respondentů, kdežto pro „zanechání výstavby socialismu a pro kapitalistický rozvoj“ pouze 5 %. (J. BEČVÁŘ, *Komentovaný tematický přehled výsledků závažných šetření veřejného mínění v Československu v letech 1968-69 vcelku a podle hlavních třídicích znaků*, rkp. v ÚSD, s. 18.) – Implikativně a poměrně tendenčně položená otázka (v červnu 1968 bylo těžko představit si výzvu méně populární než *zanechat výstavby socialismu*) mohla mít na svědomí značnou „nepřesnost“.

45 V roce 1986 už respondenti neskrývali svou nespokojenost s tehdejší politikou KSČ v konkrétních otázkách a záležitostech, to se však zcela změnilo, když obdrželi obdobné otázky ve spojení se socialismem,

padovém převratu hovoří poměrem 45:3 v prospěch „socialistické cesty“ vývoje před cestou kapitalistickou.⁴⁶

Tyto výsledky zdánlivě problematizují lidové nadšení Pražského jara 1968 pro *lidskou tvář* a nasvědčují jednoduchému závěru, že širokým lidovým vrstvám šlo od roku 1945 až do listopadu 1989 prostě o *socialismus* jakožto o systém zajišťující sociální jistoty. Ovšem z bezprostředních souvislostí oněch průzkumů (v roce 1986 však i z odpovědí na jednotlivé otázky) vychází najevo, že vztah převážné většiny československého obyvatelstva k socialismu byl od počátku zprostředkován *ideologicky*. Nikdy v celém tomto dějinném období přirozeně nešlo o socialismus podle uceleného chápání intelektuálů, nýbrž o *politickou víru*. Ta zahrnovala celou sérii příjemných představ, v nichž se porůznu – podle měnících se společenských podmínek – spojovalo osvobození *národa* s osvobozením (prostého) *člověka* z nesvobody, z vykořisťování a sociálního útlatku. Ať už v tom byly jakékoli ideologické a další příčiny a motivy – jimiž se tu nemůžeme zabývat –, vždy široké lidové vrstvy spatřovaly v „socialismu“ jednoznačnou *záruku demokracie, politických svobod a lidských práv*.⁴⁷ Poté, co KSČ v únoru 1948 uzurpovala státní moc, sama do budoucna převzala odpovědnost za uskutečňování těchto představ.

Vztah většiny českého obyvatelstva k socialismu (to znamená k osvobození národa a člověka) je nepochybně jednou z hlavních otázek naší historie po roce 1945. Ale porozumět jí je pro nás obtížné. Pokud jde o poválečný vývoj, podléháme totiž dobové terminologii. Jako by se po osvobození nejprve uskutečnila národní a *demokratická* revoluce, jejíž průběh a výsledky umožnily Československu nastoupit *cestu k socialismu*, kterou dovršil únorový převrat socialistickými přeměnami.⁴⁸ To je přinejmenším velice nepřesné.

Československá revoluce roku 1945 byla sice nacionálně orientovaná, ale byla to radikální *revoluce socialistická* a už její první kroky vytvořily v zemi socialistické zřízení. Toto Československo pak procházelo v letech 1946-47 dalším stadiem socialistické revoluce. Více než rok od jara 1945 (až do voleb v květnu 1946) řídily a kontrolovaly její průběh pouze revoluční, nevolené orgány. Vládly pomocí *revolučního zákonodárství* (prezidentské dekrety, schválené dodatečně revolučním – prozatímním – Národním shromážděním), které vycházelo z principu kolektivní viny, různým způsobem smíšené s vinou individuální. Toto zákonodárství vůbec *směšovalo* nesouměřitelné druhy odpo-

a zejména s protikladem: socialismus versus kapitalismus. Například (na prvním místě je vždy procento pro socialismus, na druhém pro „kapitalismus“): životní jistoty 79:3, přístup všech lidí k vzdělání a kultuře 62:6, zvyšování životní úrovně 46:20, dostatek potravin a spotřebního zboží pro všechny občany 39:27. Údaje jsou převzaty z práce Miroslava VAŇKA *Analýza výsledků výzkumu veřejného mínění prováděných v Ústavu pro výzkum veřejného mínění od r. 1972 do r. 1989 (do 17. 11.)*, rukopis v Ústavu pro soudobé dějiny. Vaňkova práce vychází v edici *Historia nova* nakladatelství Maxdorf pod názvem *Veřejné mínění o socialismu před listopadem 1989*.

46 Tehdy však už 47 % respondentů dávalo přednost „něčemu mezi“, tedy střední cestě. – K uvedeným výsledkům výzkumů veřejného mínění je třeba dodat, že autor jejich analýzy především podrobil objektivnímu zkoumání věrohodnost výzkumů a zjistil, že se na ně v podstatě lze spolehnout.

47 Tak ve výzkumu ÚVVM z roku 1986 dotazovaní v poměru 33:24 projevili přesvědčení, že socialismus dává lidem více *osobní svobody* než kapitalismus; „podíl pracujících na řízení a rozhodování o důležitých věcech“ vyzněl pro socialismus v poměru 66:4. (Miroslav Vaněk, *Veřejné mínění o socialismu*.)

48 Právě *Akční program KSČ* z roku 1968 je příkladnou a svůdnou ukázkou této malé ohleduplnosti vůči skutečnosti. V jeho historickém úvodu se hovoří o období bezprostředně po druhé světové válce takto: „V národní a demokratické revoluci let 1944–1948 se poprvé uskutečnila jednota národních a demokratických hodnot socialismu: *demokratické a národní hnutí se počalo socializovat* a socialismus se stal vskutku národním a demokratickým dílem.... Podstatné *rozšíření* neformálních *politických svobod* bylo opravdovým vrcholem celé demokratické tradice československého rozvoje. Socialismus se stal ztělesněním moderního národního programu Čechů a Slováků.“ Akční program KSČ. In: *Rok šedesátý osmý...*, c. d., s. 104, zvýraznil E. M.

vědnosti: trestní odpovědnost s odpovědností morální (zrádci, kolaboranti), politickou (fašisté), majetkovou (velcí kapitalisté, statkáři) i etnickou (Němci a Maďaři).

Revoluční zákony pak především kodifikovaly konfiskace: *pozemkovou reformu* a *zestátnění průmyslu*. Co do relativního rozsahu zestátnění Československo tehdy předstihlo všechny státy na světě s výjimkou Sovětského svazu. Celkem v ČSR podléhalo konfiskaci 3119 závodů; na podzim 1945 již pracovaly v podnicích, které byly různou formou vyvlastněny – například jako německý majetek – celé *čtyři pětiny průmyslových dělníků*. Základem pro rozdělení majetku, zejména zemědělského (a vlastně základem celé revoluce), byl brutální *odsun tří milionů sudetských Němců*; zatímco v českém vnitrozemí činily konfiskace zemědělské půdy přibližně 445 tisíc hektarů, pak v českém pohraničí (osídleném až dosud Němci) změnilo vlastníka takřka 3 miliony hektarů půdy.⁴⁹ Kinematografie a rozhlas byly zestátněny. Celá oblast kultury, školství a šíření informací podléhala centrálnímu řízení prostřednictvím výnosů ministerstev školství a informací, které silně omezovaly svobodu projevu a informací a v jistém smyslu nahrazovaly cenzuru.⁵⁰

Revolučním, legálně nekontrolovatelným způsobem pracovaly komunisty řízené *bezpečnostní složky* v armádě a v resortu ministerstva vnitra. Revoluce obnovila jen část politických svobod „buržoazní“ republiky (největší dosavadní strany byly zakázány a stejně tak strany a odbory mimo Národní frontu). Po mocenské stránce bylo velice významné *revoluční* (mimozákonné) chování pražské vlády, která z podnětu KSČ několikrát likvidovala (až posléze zlikvidovala) slovenskou samosprávu a posílila *pražský centralismus*. Vzniklý lidově demokratický socialistický režim byl *vazalsky* vázán na Sovětský svaz, a to nejen mezinárodně politickou konstelací, ale i svou vlastní zahraničně politickou orientací.

Revoluce přirozeně nemusí mít vždy věčné označení (nemá je *francouzská, Velká říjnová...*), ale naše poválečná revoluce takové označení má. Pravděpodobně se současníkům opravdu zdály mít hlavní společenské přeměny – násilné vystěhování pětiny obyvatelstva ze země, konfiskace bank, klíčového průmyslu a kinematografie, zákaz dosud nejsilnějších stran, zákaz jiných odborů a organizací mládeže než jednotných, centrální řízení tisku, orientace zahraniční politiky výlučně na Sovětský svaz atd. – *demokratickou* povahu. Když nic jiného, tedy historický odstup by nám měl otevřít oči.

Dvacet let po ukončení druhé světové války byly ovšem „oči“ československé společnosti v tomto smyslu dokonale uzavřené. To výrazně ovlivnilo události roku 1968. Všeobecná *politická víra* nejširších vrstev obyvatelstva v *socialismus* jakožto ve společenský řád, který přinese konečné *osvobození člověka*, pochází z epochy poválečného, lidově demokratického socialismu.⁵¹ Ten měl nadto dějinné štěstí, co se týče domácí pověsti. Ti, které postihl nejvíce (sudetští Němci), byli vystěhováni, a naopak lidé, kteří převzali jejich majetek, byli vděční novému režimu; *negativní* plody socialistického hospodaření sklízel však již poúnorový, komunistický režim. Zobecnění násilí, autoritářství, direktivnost přičítali lidé výlučně komunistům právě tak jako měnovou reformu; *osvobození člověka* se stalo částečně vzpomínkou, částečně snem, který zmařilo stalinské násilí.

49 *Československá vlastivěda*, díl II. *Dějiny*, sv. 2, Praha, Horizont 1969, s. 647.

50 Viz Milan DRÁPALA, Spisovatelé na rozcestí, *Soudobé dějiny* I/4-5, s. 550, pozn. č. 1.

51 Přirozeně že poválečná socialistická revoluce navazuje na předválečné a válečné sympatie k socialismu (silné komunistické a socialistické hnutí, národnostní a sociální radikalizace jako důsledek velké hospodářské krize, selhání evropských mocností v Mnichově atd.); to již ovšem přesahuje hranice tohoto pojednání.

Cestou k jednotě

Tak tomu bylo až do jara roku 1968. Tehdy *sami komunisté* přišli s projektem socialismu s lidskou tváří. Do něho široké lidové vrstvy, probuzeny a povzbuzovány reformními intelektuály, promítly všechny oživené sny o blahobytu, svobodě a demokracii, jak je lidé prožívali v mládí nebo znali z doslechu. Silně přeháněli svou víru v reformní předáky. Byli přesvědčeni, že učiní tyto sny konkrétními a hmatatelnými a že je dokážou uskutečnit.

Tragika Pražského jara byla za tohoto stavu věcí založena zejména v povaze jeho *vedoucích činitelů*. Předáci obrodného hnutí nebyli schopni jít tak daleko jako prostí občané. Vzešli z úřadoven totalitního aparátu vyznačovali se ve svém celku mimořádně nízkou politickou úrovní a nedokázali chápat povahu „reformy“ (ve skutečnosti revolučního procesu) jinak než jako výměnu třídně zakaboněné tváře sovětskému modelu socialismu za *podstatně tolerantnější formu vedoucí úlohy strany*. Jen tak mohli tito „dobří komunisté“ usilovat jak o reformní kurs, tak o dobré vztahy s Moskvou,⁵² domnívat se, že sovětské soudruzi pouze „nepochopili jejich reformní politiku..., že nerozumění vzniklo jenom proto, že KSSS nebyla dobře informovaná o skutečném vývoji v Československu“.⁵³

Avšak KSSS byla informována mnohem lépe o situaci v Československu než českoslovenští občané o KSSS. Dokonce i autoři *Československa roku 1968* několikrát vyjadřují podiv nad krátkozrakostí, s níž reformní předáci od začátku až do konce tajili před vlastními lidmi rozpory mezi varšavskou „pětkou“ a československým politickým vedením, o neustálých a stupňujících se hrozbách ani nemluvě (po přečtení záznamu Brežněvova a Dubčekova telefonického rozhovoru z 13. srpna 1968 zůstane člověku rozum stát nad Dubčekovým tvrzením „*ve vojenský zásah, z naší strany ničím nevyprovokovaný, jsme nevěřili*“⁵⁴). Sociální schizofrenie, založená jednotou lidových vrstev a předáků obrodného hnutí, jednotou, která byla do značné míry fiktivní, dostávala touto taktikou další rozměr.

V té době (od konce června) se již dění Pražského jara čím dál tím víc soustřeďovalo k mocenské stránce. Od poslední červnové dekády zvyšovalo napětí v zemi cvičení vojsk Varšavské smlouvy „Šumava“, které se odehrávalo na československém území, a v téže době volily okresní a krajské konference KSČ delegáty na XIV. sjezd s víceméně proreformním výsledkem. *Kremlu* nezbylo než nátlak ještě vystupňovat, což učinil na poradě ve Varšavě (bez československé účasti) a při dvoustranném jednání s československými představiteli v Čierné nad Tisou (29.–30. července).

Nátlak působil opět hlavně v opačném směru. Pocit ohrožení v Československu stále rostl, přispíval ke gradaci požadavků, k radikalizaci středních a nižších stranických kádrů a k postupnému stmelování obyvatelstva v obrannou *celonárodní jednotu*.

Přestože to platí o obou částech republiky, nesmíme zapomenout, že bývá obvykle nepřesné, hovoříme-li jedním dechem o Čechách a o Slovácích; v tomto případě by to bylo nepřesné dvojnásob. Slováci vyšli ze socialistické poválečné revoluce jako samostatný národ zkrátka, a nebylo tedy divu, že za Pražského jara jim šlo zejména o *národní svobodu* (požadavek federalizace státu); většina českého obyvatelstva však zřejmě nechápala, ani že to tak je, ani proč se to děje.

52 H. RENNER, I. SAMSON, c. d., s. 87 n.

53 Tamtéž, s. 87.

54 Alexander Dubček, doslov k publikaci *Osm měsíců Pražského jara 1968*, c. d., s. 224.

Zůstaňme tedy u Čechů, kteří na jaře 1968 vstoupili během čtvrt století již podruhé na dráhu revolučního vývoje. A podruhé jakožto národ podlehl mělkému *stádovitému* úsudku. Rychle rostoucí část obyvatelstva, vybízena k tomu reformistickými intelektuály, následovala s nadšenou důvěřivostí stranické a státní představitele, aniž si připouštěla pochybnosti o celonárodní prospěšnosti a profesionalitě jejich činů a projektů. Času však mělo *Pražské jaro* vyměřeno velmi málo, a tak dříve, než mohla nastat jakákoli diferenciaci, stalo se nepochybným zoufalé ohrožení republiky.

Lid kráčel vstříc tomuto nebezpečí sjednocen. Věřil svému *vedení* a takřka bezmezně věřil Dubčekovi. A Dubček?

„Byl věřicím vládcem v době, kdy celý národ se plně oddával potřebě víry. Lidé neomylně vycítili, že Dubček věří – a on právě tak cítil, že lid věří. ... V co konkrétně v určitých situacích věřil Dubček a v co národ – to kupodivu nebylo tak podstatné jako nesporný fakt víry na obou stranách...“⁵⁵

Nadcházející zkouška měla ovšem ukázat, jak nesmírně záleží na tom, v co a jak kdo věří.

Intervence

O politice reformistů po sovětské intervenci se Měchýř v současné diskusi vyjadřuje nelichotivě: pokus reformních předáků o zachování *fiktivní linie Ledna* byl předem odsouzen k neúspěchu, a to zejména pro jejich vlastní „psychicky nepřekročitelnou bariéru“ (spočívající v nadřazení socialismu, komunistické strany a Sovětského svazu ostatním hodnotám). Politika, „či spíše postup dubčekovců po 21. srpnu je řetězcem paradoxů někdy jen tragikomických, nejednou však osudových“. A tak byla doba mezi srpnem 1968 a dubnem 1969 obdobím počínajícího rozkladu společnosti. „Zklamali nejen vůdci, svou politickou nezralost projevila většina národa,“ která upnula svou naději k několika předákům obrodného procesu.⁵⁶ Ti – to už Měchýř neříká, i když si to podle všeho myslí – nebyli takové důvěry hodni.

Je nanejvýš pozoruhodné, že těmto výrokům žádný z polemických článků přímo neoponuje. Máme si tedy myslit, že se prosadilo – i faktograficky – pojetí, které odpovídá těmto Měchýřovým tezím (a je naznačeno v knize *Proměny Pražského jara*)?⁵⁷ Nestalo se tak, 2. díl *Československa roku 1968* rozvíjí opačnou řadu úvah a faktů. Mají čtenáře přesvědčit, že zápas o *záchranu reformního programu*⁵⁸ bylo to jediné možné a legitimní, co Dubčekovo vedení mohlo a mělo v posrpnovém období v zájmu celé společnosti dělat. Neobyčejný důraz, který autoři na toto východisko kladou, naznačuje, že jde o věc závažnou.

Posuďme sami. *Celonárodní jednota* se bezprostředně po srpnové invazi projevila ze své lepší, ba nejlepší stránky všeobecným nenásilným odporem: „Sovětští stratégové nebyli připraveni na spontánní vystoupení obyvatelstva ... Nadto atmosféra totální občanské rezistence tak zaskočila prosovětské živly v zemi, že se neodvážily kolaborovat s okupačními jednotkami. Plán Kremle, opřít se v obsazeném státě o kolaborantské

55 Zdeněk MLYNÁŘ, c. d., s. 139.

56 *SD* 1, s. 21, 22.

57 *Proměny Pražského jara*, viz pozn. 32.

58 Miloš BÁRTA, Pokus o záchranu reformního programu. In: *Československo roku 1968*, 2. díl, c. d., s. 5-50.

struktury, tak v první fázi ztroskotat.“⁵⁹ V důsledku toho se obrodné hnutí jakožto počátek demokratické revoluce stalo přes noc především *národní* hodnotou. Ne že by již nešlo o socialismus, o demokracii; především však šlo o *právo národa na sebeurčení* a o *právo samostatného státu na suverenitu*.

V důsledku toho musel Brežněv s vedoucími představiteli reformního hnutí, které okupanti unesli mimo republiku, zahájit jednání jakožto s představiteli českého a slovenského národa a československého státu. Činil tak s pomocí psychického nátlaku, prosovětské bilakovské kliky i s vydatným přispěním starého generála Svobody. Dubčekovi, Smrkovskému, Černíkovi a dalším předložili k podpisu listinu takového obsahu, že „s výjimkou Emila Háchy nepodepsal nikdy žádný český ani slovenský státník poputnější státní dokument“.⁶⁰ Měli se v tomto *přísně tajném* dokumentu přiznat, že dopustili, aby se v zemi šířila kontrarevoluce, slíbit, že zbaví funkce osoby sovětskému vedení nepohodlné a naopak neodstraní z funkce ty, kteří bojovali „proti antikomunistickým silám“, že učiní taková opatření, „jako je ovládnutí sdělovacích prostředků“ atd. atd. Zejména však měli vzít na vědomí přítomnost okupačních vojsk v Československu do té doby, než „pomine vzniklé ohrožení vymožeností socialismu v Československu a ohrožení bezpečnosti zemí socialistického společenství“.⁶¹

Víme-li alespoň to, co bylo o reformních představitelích naznačeno v předchozích odstavcích, neudiví nás, že sice těžkému nátlaku kladli odpor, ale posléze jako *disciplinovaní* členové strany⁶² ponižující kapitulaci podepsali.

Mohli bychom ovšem – jak se to většinou činí – považovat okolnost, že předseda ÚV Národní fronty František Kriegel moskevský protokol odmítl podepsat, za výjimku, která potvrzuje pravidlo. Snadno pak lze poukázat na skutečnost, že antisemitské moskevské politbyro ho drželo v Moskvě tři dny v izolaci, takže Kriegel pravděpodobně „došel k závěru, že je odsouzen k smrti, a smířil se s tím. Neměl teď důvod v posledních chvílích života si všechno zkazit činem, který by udělal proti svému svědomí ... jednal především jako člověk, a ne jako politik.“⁶³ Dokonce i Měchýř, který v zásadě Krieglovo jednání oceňuje, se domnívá, že československá delegace „musela v zásadě přistoupit na všechny podmínky okupantů. Neboť Kreml neměl kam ustoupit.“⁶⁴

Je však zapotřebí konfrontovat takové stanovisko jednak s Krieglovým přesvědčením, že rovněž českoslovenští představitelé neměli kam ustoupit, jednak s argumenty, jimiž on sám zdůvodňuje svou neústupnost.⁶⁵ Toto zdůvodnění je pozoruhodné. Ani slovo o stranické disciplíně, o internacionalismu, dokonce ani o vztahu k Sovětskému svazu: „Dr. Kriegel zdůvodňoval své rozhodnutí tím, že podepsáním protokolu ztrácí republika

59 H. RENNER, I. SAMSON, c. d., s. 95.

60 MĚCHÝŘ, *SD* 1, s. 18.

61 Proslulý článek 5 *Protokolu o rozhovorech delegací Svazu sovětských socialistických republik a Československé socialistické republiky*. (Protokol je mimo jiné přetištěn jako příloha 1. dílu *Československa roku 1968*, c. d., s. 201 nn.)

62 Nepochybně podpis moskevského protokolu je také otázkou stranické (nadmárodní) disciplíny, kdyby tomu tak nebylo, nemohli by se Dubček a ostatní zavázat, že jeho *obsah utají obyvatelstvu*.

63 Zdeněk MLYNÁŘ, c. d., s. 256. Sluší se i na tomto místě – podobně jako uvádí J. VANČURA v práci *Muž, který stál v cestě* (viz. pozn. č. 65) – připomenout, že Mlynář pokračuje takto: „Jak ukázal pozdější vývoj, bylo to chování mnohem přiměřenější dané situaci než chování naše: byli jsme totiž opravdu lidmi vydíranými gangstery, ale propadli jsme iluzi, že jsme politiky, s nimiž jiní politikové jednají o politických problémech.“ (Tamtéž.)

64 *SD* 1, s. 18.

65 Jiří VANČURA, *Muž, který stál v cestě*. K úloze MUDr. Františka Kriegla v srpnu 1968. In: *Proměny Pražského jara*, c. d., s. 67 nn. – Autor mimo jiné shromáždil různé varianty Krieglovy argumentace.

samostatnost a svrchovanost, že naše delegace v tomto složení nemá k takovému podpisu *ústavní právo*, že je třeba moskevský protokol odmítnout, vrátit se domů a předložit vstup vojsk *vládě a parlamentu* a dát možnost vyjádřit se lidem našich *národů*.“⁶⁶

Ze všech reformních předáků tedy pouze tento *haličský žid* (výrok soudruha Šelesta) dokázal překročit hranici mezi komunistickým funkcionářem a *občanským politikem*. Je ovšem na první pohled poněkud zvláštní, že Kriegel právě jako představitel národa (a tedy z hlediska zájmu obyvatelstva) vůbec nezvažoval možnost krveprolití, nezmiňoval se o nebezpečí, že by neústupnost československých představitelů mohla způsobit smrt tisíců lidí (L. Svoboda), neděsil se nedozírných následků atd.; jak je vidět, nevšímal si žádného z argumentů, jimiž se tehdy podpis moskevského protokolu běžně zdůvodňoval. Ostatně dodnes mohou být okolnosti, za jakých by se snad Sověti odvážili začít v Československu prolévat krev, nanejvýš předmětem diskuse. Z průběhu invaze je zřejmé, že se sami krveprolití obávali. (Gomulka to dokonce řekl předem, 14. července ve Varšavě: „Máme co činit s takovou kontrarevolucí, v níž protivníci nestřílejí. Pro nás by bylo samozřejmě mnohem jednodušší, kdyby stříleli, protože pak bychom na to mohli zcela jinak reagovat.“⁶⁷)

Ale šlo o víc. Jak dokumentuje Krieglův postoj, jsou věci, které opravdová politika udělat nejen nesmí, ale také nemůže. Mandát, který reformní předáci od obyvatelstva tak jednoznačně obdrželi, je zavazoval obhájit „reformu“. Nikdo nikdy neřekl, že v případě vojenského napadení *nesmějí být oběti*, vždyť něco takového je víceméně nemožné. Z tohoto hlediska je odkaz na hrozbu (!) krveprolití a snaha zabránit mu vytáčkou, která má obhájit odmítnutí přirozeného a samozřejmého postoje občanského politika. Krieglův příklad dokazuje, že občanský politik musí odmítnout jednání, pokud by se mělo uskutečnit za nepřijatelných podmínek a v ovzduší těžkého nátlaku.

Dospěli jsme až k opravdovým (a nedozírným) důsledkům těchto a následujících tragických událostí pro celé tehdejší generace i pro jejich potomky. Prezident Svoboda, který okupantům pomohl svou cestou do Moskvy ze všech nejvíc, se z Moskvy vrátil s aureolou neohroženého vlastence. Dubček a jeho garnitura, zavázaná moskevským protokolem k bezvýhradné poslušnosti k Moskvě, právě tak. Všichni přitom čestně dodrželi znění článku 14 moskevského protokolu („považovat kontakty mezi vedoucími představiteli KSSS a KSČ v období po 20. srpnu za přísně tajné, zvláště pak obsah právě uskutečněných rozhovorů“); ať už si to uvědomovali, nebo ne, dodržování této klauzule znamenalo, že si napříště budou z lidí dělat bláznů. Poukaz na „nedozírné následky“ prochází od té doby až dodnes celou společností jako vítaný strašák v ruce těch, kteří se chtějí vyhnout odpovědnosti. A o Krieglově postoji se raději mluvilo a mluví co nejméně.

Se vši pravděpodobností je tedy Měchýřovo tvrzení, že „moskevský protokol poskytoval československé straně poměrně značný manévrovací prostor“,⁶⁸ nadnesené na druhou, opačnou stranu. Moskevský protokol poskytoval reformním předákům *řádově* tolik manévrovacího prostoru, jako poskytuje každá obdobná dohoda domácí vlády

66 Tamtéž, s. 76 (citace z článku J. SMRČKY, Tři dny v Moskvě, *Rozhlas*, 1990, č. 7-9), zvýraznil E.M. Ostatní varianty jsou obdobné: „Odmítl jsem jej podepsat proto, že jsem v něm viděl dokument, který všestranně svazoval ruce naší republiky... že se to dělo v ovzduší vojenského obsazení republiky, bez konzultace s ústavními orgány a v rozporu s citěním lidu této země.“ (Poslední projev Františka Kriegla, *SD* I/1, s. 83 nn.)

67 *Československo roku 1968*, 1. díl, c. d., s. 128.

68 *SD* 1, s. 19.

s okupační mocí. Vládě, která se za druhé světové války dala takto do služeb okupační moci, se říká *kolaborantská*; tento pojem tím obdržel takovou sémantickou zátěž, že to dosti znesnadňuje jeho použití v případě Dubčkovy garnitury. Z hlediska jejího fungování však nejde o podstatný rozdíl.

Přestože lidé doma obsah moskevského protokolu neznali, vycítili, že se stalo něco, co se v žádném případě stát nemělo. Bylo dáno jejich nepřiměřenou vírou v reformní předáky, že – podporováni v tom reformními intelektuály – své milované činitele omlouvali. Karel Kosík tehdy při posuzování české politiky⁶⁹ parafrázoval Marxe, že v politice je možno spojit se i s čertem, ale je třeba ho umět přelstít – jenomže zde se nikdo s čertem nespojil; moskevský protokol byl *úpis*.

Sám postup následujících smutných událostí spadá již do druhého poločasu *Pražského jara* 1968. Připomeňme proto jen schéma jejich nezvratné logiky: „... 'progressivní' vůdci ... byli tedy lidu vráceni, když se předtím podpisem moskevského protokolu zavázali 'obnovit pořádek' v sovětském duchu. Učinili tak jistě neradi, ale bez příliš dlouhého váhání ... zahájili normalizaci, byť ještě v mírném stylu ... a každý z nich v tom pokračoval spolu s ostatními nebo jednotlivě tak dlouho, dokud byl pro Sověty ještě potřebný ... Nicméně každý z nich zůstal ve funkci dost dlouho, aby pomohl připravit další fázi pacifikace lidového odporu ... [Všichni] jednali s obdivuhodnou politickou slepotou a dokonale v tradici politiky menšího zla, která v uplynulých padesáti letech přinesla lidem v Československu tolik největšího zla a nespočítatelných obětí.“⁷⁰

Nepokouším se na tomto místě o rekapitulaci prvního poločasu *Pražského jara* 1968. Chtěl jsem poukázat na celonárodní rozměr tehdejších událostí, na to, jak z boje dvou frakcí v komunistické straně začal na základě jedné jediné politické svobody úžasně dynamický a činorodý proces *demokratické revoluce*. Vycházel sice z všeobecně nízké politické úrovně společnosti, jak to bylo dáno vládou poučnou nomenklatury, a nebylo mu dopřáno, aby se rozvinul, ale i tak poskytl celému národu (a celé komunistické straně) obrovskou šanci alespoň částečné transformace v občanskou společnost, a to navzdory vojenské invazi a převaze celé Varšavské smlouvy.

Takřka všeobecná slepá důvěra v reformní předáky byla ovšem sebevražedná, protože tito lidé v rozhodující chvíli nebyli schopni pochopit, co znamená odpovědnost vůči vlastnímu obyvatelstvu. Nemohli zdolat vojenskou převahu, mohli se však při své zkoušce státníkově přestat chovat jako funkcionáři satelitní komunistické strany a strážci pořádku v sovětské gubernii, a začít jednat jako politici odpovědní svému národu; pouze tím by bylo možno zhodnotit masovou podporu obyvatel a uchovat alespoň některé výsledky *Pražského jara*.

Jednali opačně, projevenou podporu *znehodnotili* a důsledky byly strašné. Karel Kosík se nemýlil, když v jednom ze svých hojně citovaných článků napsal:

„Nejsme fatálně určeni minulostí v dobrém ani ve zlém. (...) O svůj charakter národ nepřetržitě bojuje a jako národ se denně konstituuje jen v tomto úsilí. Jinak se vystavuje nebezpečí *vnitřního rozkladu*.“⁷¹

69 Karel KOSÍK, *Iluze a realismus*, *Listy* 1968, č. 1.

70 Vilém PREČAN, *Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968*. In: *Proměny Pražského jara*, c. d., s. 24 nn.

71 Karel KOSÍK, *Naše nynější krize*, *Literární listy* č. 7-12, duben-květen 1968. In: *Jaro 1968*, INDEX, Kolín n. Rýnem 1988.